

**РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ ЮРІЯ ТЕРЕЩЕНКА
«УКРАЇНА ТА ЄВРОПА: НАРИС ІСТОРІЇ ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ
ДО ПОЧАТКУ ХІХ ст. К.: ТЕМПОРА, 2024. 892 с.»**

Андрій Сидоренко

**REVIEW OF YURIY TERESHCHENKO'S MONOGRAPH
«UKRAINE AND EUROPE: A HISTORICAL SKETCH FROM ANCIENT
TIMES TO THE BEGINNING OF THE 19th CENTURY.
KYIV: TEMPORA, 2024. 892 p.»**

Andriy Sydorenko

The article reviews the monograph by Doctor of Historical Sciences, Professor Yuriy Tereshchenko, which deals with the comparative characterisation of the historical process in Ukraine and Europe from the early Middle Ages to the early nineteenth century. It is determined that the author of the monograph represents the historical past of Ukraine and Europe, focusing on the numerous parallels between them in the state-political, socio-cultural, economic and economic areas. It is found that analysing the chronological period from the emergence of the feudal structure of governance and social life to the rise of the phenomena of «Enlightened Absolutism» and «Enlightenment», Yuriy Tereshchenko emphasises the constant mutual influences of Ukraine and Europe, which testify to the continuous close relationship between them. The author pays special attention to the role of elites (knights, gentry, nobility) in history. It is determined that representatives of the Ruthenian-Ukrainian princely families and the Cossack aristocracy have always been interested in the revival and development of Ukrainian statehood, and the idea of statehood itself was focused on the continuity of the Old Rus and Cossack periods. A thorough comparative characterisation of the structure and role of Ukrainian and European elites in society is made. The author's conceptions of the role and place of elites in Ukrainian history directly debunk numerous stereotypes and clichés of folk historiography.

Keywords: Ukraine, Europe, Middle Ages, Modern times, nobility, feudalism, absolutism.

Великі ґрунтовні праці наративного характеру завжди займали вагомe місце в українській історіографії. Попри поширення (здебільшого, абсолютно невиправданої) моди на постмодерністську критику гранд-наративів, такі праці користуються повагою і дотепер, адже нерідко дозволяють розглянути великі часові пласти в концептуальному історіософському прочитанні. Безперечно, до такої літератури ми можемо віднести й монографію доктора історичних наук, професора Юрія Іларіоновича Терещенка «Україна та Європа: нарис історії від найдавніших часів до початку ХІХ ст.». На її сторінках автор репрезентує специфіку соціально-економічного, соціокультурного, геополітичного, історіософського розвитку українських теренів від часів раннього Середньовіччя до початку ХІХ століття та проводить ретельну порівняльну характеристику з тотожним розвитком держав Західної Європи означеного періоду.

За своєю структурою дана праця складається з 13 розділів. Розділи I–VII присвячені добі Середньовіччя.

Юрій Терещенко детально розкриває особливості формування західноєвропейських держав – від появи ранніх «варварських королівств», створення і розвитку Франкської імперії, до розбудови романо-германського світу, котрий автор цілком обґрунтовано називає осердям Європи. Вагому роль він відводить розвитку феодалізму та піднесенню духовної папської влади над світською монаршою, визначаючи ці чинники базою середньовічного окциденталізму (західництва). Паралельно з цим, Юрій Терещенко скрупульозно описує особливості державотворення південних і західних слов'ян, а також появу східнослов'янських племен в ареалі від Причорномор'я до Балтії, від Карпатських гір до Поволжя. Аналізуючи перебіг становлення племінних слов'янських князівств, а також становлення Руської державності, автор проводить численні порівняння із західноєвропейськими середньовічними державами та наголошує на тождності таких процесів як феодалізація суспільства і поліцентризм. Юрій Терещенко підкреслює, що Русь за її суспільно-політичною структурою була типовою середньовічною імперією, Великий князь за титулатурою був рівнозначний імператору, а в аристократичній ієрархії можна простежити подібність з ієрархією Священної Римської імперії. Також дуже цінними є міркування автора про взаємовідносини Києвичів та Рюриковичів, варіанти походження терміну «Русь».

Юрій Терещенко детально аналізує діяльність руських князів Олега, Ігоря, Ольги, Святослава не лише в плані розбудови держави, але й у геополітичному ключі того часу, адже ця діяльність відбувалася на фоні перманентного протистояння з Візантійською імперією. Остання ж, в свою чергу, мала значний конфлікт інтересів також і зі Священною Римською імперією, адже кожна з них декларувала історіософську спадкоємність від Стародавнього Риму та прагнула стати релігійним і політичним центром всієї Європи. Фактично, мова йшла про протистояння окциденталізму (західництва) та орієнталізму (східного) цивілізаційних векторів. Відповідно, руські монархи, прагнучи ствердити суб'єктність та налагодити сприятливі торгівельно-економічні зв'язки, намагалися балансувати між Візантією та Заходом. У цьому ж контексті автор аналізує і християнізацію Русі, підкреслюючи, що цей процес не лише мав під собою мету посилення візантійського чи західного геополітичного впливу, але й сам по собі був дуже складним, адже не всі суспільні прошарки його одразу сприйняли, до того ж, з початку правління князя Святослава т. зв. «язичницька партія» взяла реванш. Між іншим, тут слід зауважити, що й сакральність князівського роду та влади князя, і становий поділ руського суспільства сягали корінням саме в язичницьку минувшину, а християнство підмінювало їх помазанням на правління та егалітарним висвяченням священства. Юрій Терещенко справедливо зазначає, що за часів князів Володимира, Ярослава та Ярославичів Русь переживала свій розквіт, стала повноцінним суб'єктом міжнародних відносин, збільшилася територіально, поліпшила внутрішню політику й господарство, збагатилася свою культуру та стала серйозним конкурентом для провідних держав Європи. Особливу роль в цьому автор відводить т. зв. «шлюбній дипломатії», завдяки якій династія Рюриковичів змогла породитися практично з усіма тогочасними європейськими монаршими династіями та налагодити стабільні політичні зв'язки.

Аналізуючи подальше протистояння папства з імператорами Священної Римської імперії, хрестові походи, роздробленість Русі з поступовим занепадом Києва та підвищенням Галицько-Волинського князівства, Юрій Терещенко наголошує на постійному взаємовпливі Русі (України) з Європою, що виражався в політичному, культурному, релігійному, економічному чинниках. Зрештою, торкаючись магістральних змін в європейському суспільстві XIV–XV століть (поява буржуазії, зміцнення королівської влади з паралельним послабленням феодалів і т. д.), автор зазначає, що ці зміни стали своєрідним водорозділом між Середньовіччям та Новим часом. Українські терени у вказаний період були не лише об'єктом територіальних зазіхань з боку зміцнілих Польського та Угорського королівств, але й зазнали своєрідної рецепції «руської спадщини» з боку Великого Князівства Литовського, правителі якого з династії Гедиміновичів зберегли на цих землях руську феодальну ієрархічну структуру, привілеї князівських нащадків династії Рюриковичів і шляхти (утворилася шляхом зближення знаті княжої доби й нової військовослужилої еліти) та створили литовсько-руський сейм як представницький орган. Паралельно з цим, автор констатує, що в XIV–XV століттях у Великому Князівстві Литовському відбувалося потужне протистояння між польсько-литовськими та білорусько-українськими елітами, під час якого русько-українська феодальна княжа аристократія зазнала втрат й переслідувань, суттєво зменшилася в кількості, до того ж не отримала підтримки з боку боярства-шляхти, і саме ці чинники на певний час унеможливили її подальшу боротьбу за власну державність. Відзначимо, що окремий розділ детально розглядає розвиток середньовічної руської культури та її зв'язки з західноєвропейською і візантійською культурою.

Розділи VIII–XIII монографії присвячені добі Нового часу та охоплюють хронологічний проміжок XV–XVIII ст. Юрій Терещенко підкреслює, що для Західної Європи своєрідною політичною константою даного періоду стала ідея абсолютизму – абсолютної монархії, що прийшла на зміну станово-представницькій моделі в контексті повного відходу від феодальних принципів. В той же час, в об'єднаних унією Великому Князівстві Литовському та Королівстві Польському за династії Ягелонів ці ідеї не знайшли поширення через зіткнення інтересів різних шляхетських груп та через федеративний характер державності, котра не мала достатніх чинників для консолідації (автор проводить численні паралелі між володіннями Ягелонів та обширними династичними володіннями імператора Священної Римської імперії Карла V Габсбурга). Юрій Терещенко зазначає, що українська середня і дрібна служила верства в прагненнях до незалежності від магнатерії повинна була б підтримати ідеї самостійності Великого Князівства Литовського та великокняжу владу, проте вона обрала шлях підтримки т.зв. «шляхетської демократії», котра автоматично послаблювала владу великого князя та ставила українську шляхту в боротьбі за свої станові привілеї по одну «сторону барикад» з польською шляхтою, налаштованою на тісне об'єднання Литви та Польщі. Автор відзначає соціально-економічний фактор (нові торгові шляхи внаслідок відкриття Америки, піднесення торгово-фінансових буржуазних кіл, поширення фільваркової системи господарства замість традиційної феодальної, збідніння родового дрібного та середнього шляхетства) та фактор релігійний (Реформація, Контрреформація, релігійні війни в Європі та протистояння католицизму і православ'я на українських теренах) як такі, що призвели до численних соціальних заворушень як на території Європи загалом, так і на теренах Речі Посполитої (де необмежена шляхетська демократія постійно послаблювала королівську владу) зокрема в XVI–XVII ст. Саме в цьому ключі подається поява феномену козацтва, який Юрій Терещенко розглядає не лише в соціально-політичному, але й у економічно-господарському контексті, наголошуючи, що козаки як дрібні власники і продуценти були особливо зацікавлені в ліквідації великого землеволодіння. До того ж, він зауважує, що козацтво стало своєрідним симбіозом селянства та представників дрібної української шляхти, службового боярства та інших елітарних прошарків, котрі втратили свої права і привілеї в другій половині XVI століття – саме ці прошарки прищепили козацтву класичний рицарський світогляд, культуру та елементи військового мистецтва.

Аналізуючи численні козацькі виступи, вінцем яких стала Національно-визвольна війна Богдана Хмельницького, автор наголошує на їх тотожності з громадянською війною і революцією в Англії та порівнює козацтво з джентрі, підкреслюючи, що обидва прошарки в результаті стали носіями буржуазного типу приватної власності і перейняли державотворчі функції від представників попередніх феодальних еліт. Значну консолідуючу роль в цих процесах Юрій Терещенко відводить гетьману Богдану Хмельницькому, котрого розглядає не лише як талановитого командувача військом, політика і дипломата, але й як певного «соціального арбітра», адже Хмельницький намагався зберігати баланс між представниками шляхти, міщанства та селянства, котрі утворювали козацтво: надавав маєтності старшині, проте не допускав утворення великого землеволодіння. Ці кроки, а також успішні військові дії та авторитет гетьмана призвели до того, що на козацьку сторону активно переходили представники низки знаних українських шляхетських родів. Також Юрій Терещенко зупиняє увагу на планах Богдана Хмельницького запровадити спадкове гетьманство у монархічній формі. Він справедливо підкреслює, що цей крок зміг би консолідувати українське суспільство, зміцнити внутрішнє становище держави, до того ж сам гетьман користувався беззаперечним авторитетом як у політичній, так і у релігійній сфері (мав визнані українською церквою права патронату та інвестири). Проте, група старшин на чолі з Іваном Виговським чинила супротив планам Хмельницького щодо запровадження спадкового гетьманства і цим, безумовно, відіграла негативну деструктивну роль, що в подальшому прямо вплинуло на добу Руїни і міжусобну боротьбу за булаву. Загалом, на думку автора, Національно-визвольна війна козацтва прямим чином вплинула на Європу, сприяла зміні соціальних настроїв, піднесенню окремих держав (передусім – Пруссії, котра до цього була залежна від Речі Посполитої) та в цілому викликала різні оцінки (негативні серед католицьких правителів та позитивні серед протестантських).

Завершуючи аналіз хронологічного проміжку другої половини XVII–XVIII століть, Юрій Терещенко наголошує, що суспільно-політична структура Гетьманщини після смерті Богдана Хмельницького мала дуже багато паралелей із суспільно-політичною структурою Англії доби пізнього Олівера Кромвеля. Козацька старшина на чолі з Іваном Виговським, котру автор називає козацькою олігархією, орієнтувалася на польський шляхетський республіканізм. Вона

відсторонили від влади Юрія Хмельницького, передала булаву Виговському та почала переорієнтацію на союз з Річчю Посполитою. Разом з тим, нове керівництво Гетьманщини не зміло зберегти паритет у сфері землеволодіння – почалися соціальні конфлікти, якими вміло скористався московський уряд. Розбіжності в середовищі старшини стосовно зовнішньополітичної орієнтації та спроби обмеження гетьманської влади на фоні політики Речі Посполитої, Московського царства та Османської імперії призвели до розколу, хаотичної зміни гетьманів та загалом до доби Руїни. Паралельно з цим, Юрій Терещенко надає високу оцінку гетьманам Івану Мазепі та Кирилу Розумовському, правління котрих припало на період поширення в Європі ідей т.зв. «Просвітництва» та «освіченого абсолютизму». Автор підкреслює, що обидва гетьмани в свій час активно сприяли національному, суспільно-політичному, економічному та культурному відродженню України, до того ж Мазепа був відомий у Європі та сприймався там мало не як монарх, однак, на жаль, всім цим задумам з відомих причин не вдалося втілитися у життя.

Також Юрій Терещенко проводить певну порівняльну характеристику подій у Європі та на українських теренах наприкінці XVIII – на початку XIX століть. Зокрема, він аналізує суспільно-політичні та світоглядні зміни за часів такого вельми контроверсійного і суперечливого явища як т.зв. «Велика Французька революція» та за часів правління французького імператора Наполеона I Бонапарта і підкреслює, що «українське питання» в тогочасній Франції було «на слуху». Відповідно, саме тому під час наполеонівської кампанії 1812 року низка представників української шляхти підтримала курс на союз із французами, а російська влада була змушена на нетривалий час відновити козацькі збройні формування, до розбудови яких доєдналася інша частина української шляхти. Автор підкреслює, що після наполеонівських війн, навіть попри порушення обіцянок російського уряду і згорання козацтва, український рух на початку XIX століття набув розвитку не лише в культурно-освітньому напрямку, але й у напрямку появи таємних товариств політичного характеру, до яких долучалися представники українського дворянства. Окремим розділом Юрій Терещенко аналізує розвиток культури, освіти, науки, мистецтва на українських теренах в XV–XVIII ст. та наочно демонструє їхній нерозривний зв'язок з тотожним розвитком культури на теренах Європи.

Завершуючи виклад своєї монографії, автор фокусує увагу на характері російської асиміляції українських теренів, принципово відмінної від тотожної, здавалося б, політики експансіонізму Англії, Франції та інших європейських держав стосовно їх заморських колоній. Він віддає належне українському селу стосовно збереження культурних та господарських традицій. Також Юрій Терещенко наголошує, що українська шляхта, попри тиск з боку правлячих російських кіл, скрупульозно передавала з покоління до покоління спогади про козацьку державність, зберігала портрети гетьманів, рукописи історичного характеру, пам'ятки культури й мови; зрештою, зберігалася і сама як окремий прошарок нащадків гетьмансько-старшинських родів. Більше того, в колах української шляхти періодично виникали задуми про відновлення автономії, та навіть повноцінної державності на принципах династичної монархії. Такі правоконсервативні концепції лише зміцнилися на початку XX століття, втілившись у феномені Гетьманату Павла Скоропадського. До того ж, у вказаний період вони мали свої аналогії на європейських теренах. Автор наголошує, що перелічені фактори суттєво дисонують зі стереотипами народницької історіографії щодо, буцімто, незначної ролі еліт та, відповідно, глорифікації т.зв. «народних мас» в українській історії.

Монографія Юрія Терещенка – це, безумовно, фундаментальна синтеза, багата не лише фактологією та порівняльними характеристиками українського та європейського контекстів, але й численними історіософськими рефлексіями автора. Вона спонукає до роздумів, обговорення контроверсійних питань історичного процесу та навіть до академічних дискусій (скажімо, автор даної рецензії досить критично сприймає «здобутки» т.зв. «Великої Французької революції», котра вилілася в методичний кривавий терор французького суспільства з боку ліворадикальних політичних елементів). Це свідчить про те, що книга зачіпає проблеми, котрі є актуальними і дотепер. Незвичним і новим є сам кут зору автора монографії – промонархічний, елітаристський. Українська історіографія суттєво виграла від появи такої значущої праці професора Юрія Терещенка.

Рецензія на монографію Юрія Терещенка «Україна та Європа: нарис історії від найдавніших часів до початку XIX ст. К.: Темпора, 2024. 892 с.»

Прорецензовано монографію доктора історичних наук, професора Юрія Терещенка, яка присвячена порівняльній характеристиці історичного процесу на українських та європейських теренах від доби раннього Середньовіччя до початку XIX століття. Визначено, що автор монографії репрезентує історичне минуле України та Європи, зосереджуючи увагу на численних паралелях між ними в державно-політичному, соціокультурному, господарсько-економічному напрямках. З'ясовано, що аналізуючи хронологічний проміжок від зародження феодалної структури управління і суспільного життя до піднесення феноменів «Освіченого абсолютизму» та «Просвітництва», Юрій Терещенко наголошує на постійних взаємовпливах України та Європи, котрі свідчать про безперервний тісний зв'язок між ними. Виявлено особливу увагу автора до ролі еліт (рицарства, шляхти, дворянства) в історії. Визначено, що представники русько-українських княжих родів та козацько-старшинської аристократії постійно проявляли зацікавлення у відродженні та розвитку української державності, а сама ідея державності фокусувалася на спадкоємності давньоруського та козацького періодів. Здійснена ретельна порівняльна характеристика структури і ролі в суспільстві українських та європейських еліт. Вказані концепції автора щодо ролі і місця еліт в українській історії прямим чином розвінчують численні стереотипи і штампи народницької історіографії.

Ключові слова: Україна, Європа, Середні віки, Новий час, шляхта, феодалізм, абсолютизм.

Andriy Sydorenko, Doctor of Philosophy (specialty «History and Archaeology»), Research Fellow at the Department of Historical Regional Studies of the Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine.

Андрій Сидоренко, доктор філософії (за спеціальністю «Історія та археологія»), науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4144-7936>

Received: 09.03.2025

Advance Access Published: April, 2025

Наукове видання

Етнічна історія народів Європи

Збірник наукових праць

Випуск 76

Комп'ютерна верстка Віктора Пилипенка

На першій сторінці обкладинки малюнок Віри Клименко-Жукової.

Підписано до друку 04.04.2025. Формат 60 x 84/8.
Гарнітура Agial. Ум. друк. арк. 12.
Тираж 100 прим.